

KS. FRANCISZEK STOPNIAK

Archiwa, Biblioteki
i Muzea Kościelne. T. 22:1971

ZABYTKI CMENTARNE JAKO DOKUMENTACJA DO ŻYCIA ZAWODOWEGO CHRZEŚCIJAN W STAROŻYTNOŚCI

WYJAŚNIENIE POJEĆ

Termin zawód odniesiony jest tu do wykonywania pracy celem uzyskania środków do życia. Nie będą omawiane godności i urzędy, ponieważ funkcje te nie stanowiły wyłącznego źródła utrzymania. Uwzględniono jedynie zawód żołnierza; w okresie późnego cesarstwa wojska najemne utrzymywały się bowiem z żołdu.

Dokumentacja omawiana jest głównie od strony statystycznej. Zasadniczą grupę tej dokumentacji stanowią inskrypcje łacińskie. Wiek IV, od którego zawody zaczynają występować w napisach w formie krótkich wzmianek, jest zarazem okresem zanikania napisów greckich, przynajmniej w zachodniej części cesarstwa. Omówiona będzie statystyka tych inskrypcji, ich topografia, chronologia w oparciu o napisy datowane. Poruszona będzie kwestia symboli na tablicach grobowych, zawartość napisów, wiek zmarłych, ich zamożność.

Obok napisów wykorzystane zostały malowidła katakumbowe, rzecz jasna o wiele mniej licznie występujące, oraz płaskorzeźby sarkofagów, których rzeźbione ornamenty zawierają sceny z życia zawodowego. Powyższe zabytki nie stanowią tak dokładnej informacji jak np. teksty¹, ale są wyjątkowo

¹ Wypowiedzi ojców Kościoła ubocznie wyjaśniają jego stanowisko wobec zawodów. Przed końcem III w. jest to jedyna dokumentacja do omawianego zagadnienia. Hipolit rzymski w 16 rozdziale Tradycji apostołskiej (por. B. Botte: *La tradition apostolique de saint Hyppolyte*. Münster 1963 s. 34–38) i Tertulian w traktacie *De idololatria* (por. L. Hertling: *Le catacombe romane e i loro martiri*. 2 ed. Roma 1949 s. 200–201) przekazali, nie kompletne wprawdzie, spisy zawodów wykonywanych przez chrześcijan. Chodzi tu głównie o zawody zakazane. Stanowisko Kościoła wobec tych zawodów omówione jest szczególnie u pisarzy afrykańskich. Cyprjan, Laktancjusz i Arnobiusz wiele piszą na ten temat. Uzupełnieniem są pisma św. Hieronima i Augustyna. Nauczanie Augustyna można uznać za wyraz oficjalnej postawy Kościoła w zakresie służby wojskowej. Stanowisko pisarzy

cennym uzupełnieniem dla topografii, chronologii i organizacji życia zawodowego.

Zabytki wykorzystano głównie od strony tekstowej, szczególnie gdy chodzi o napisy. Nie dokonywano analizy wartości artystycznej pomnika. Inskrypcja np. znaczy tyle, ile wiadomość zawarta w jej tekście, a nie jako marmurowa tablica, co zresztą także nie jest bez znaczenia.

I

KOLEKCJA NAPISÓW CHRZEŚCIJAŃSKICH

Wykorzystane napisy pochodzą głównie z *Corpus Inscriptionum Latinarum* (skrót: CIL). Kolekcja ta wydawana od r. 1863, zawierająca 15 tomów, stała się podstawą do edycji 5000 napisów chrześcijańskich Diehla². Cyfra powyższa wyraża tylko liczbę numerów; napisów jest znacznie więcej. W liczbie tej mieści się 878 inskrypcji, które odnoszą się, względnie mogą dotyczyć życia zawodowego. Pochodzą z całego terytorium cesarstwa rzymskiego, choć biorąc statystycznie, w proveniencji zachodzi ogromna różnica. Spośród 878 inskrypcji 850 pochodzi z Europy, 20 z Afryki i 8 z terenu Azji. Także i Europa ma tu swoje tereny uprzywilejowane. Na Rzym przypada 572, na resztę zaś tylko 306. Owa dysproporcja jest większa, jeśli się uwzględni napisy dotyczące żołnierzy. Z ich liczby 279 — na Rzym przypada 99, na tereny Azji 7, na Afrykę 13. Podczas gdy ogólnie zawody przeżywały w cesarstwie swój regres, służba wojskowa przyciągała coraz więcej uczestników dla obrony rozległych granic państwa. Być może, iż proporcjonalnie częściej zaznaczano na płycie grobowej zawód żołnierza. Ogólnie proporcja inskrypcji jest następująca: wszystkich napisów w Rzymie dotyczących zawodów — 572, poza Rzymem — 306. Napisy rzymskie bez wojskowych w Rzymie obejmują cyfrę 471, poza Rzymem 136. Stan ten jest o tyle interesujący, że Miasto jak również cała Italia nie należały do okręgów przemysłowych. Centra wytwarzające towary znajdowały się w Galii, krajach Azji i Afryki.

Fakt ten ma swe wyjaśnienie głównie w publikacji napisów. Rossi szacował liczbę napisów rzymskich³ na przeszło 100000. Testini określał ich zasób tylko w obrębie cmentarzy chrześcijańskich na ponad 20000 z tym, że kolekcja ta stale się zwiększa w wyniku dokonywanych odkryć⁴. Rossi w I tomie swej edycji zamieścił 1374 napisy⁵. Uzupełnienie Gatty z r. 1915 podniosło ich liczbę do 1865. Wszystkie uwzględnił Diehl w swym wydaniu. Od czasów Silvagniego zaczyna się okres systematycznego ogłaszania drukiem inskrypcji; publikowano sukcesywnie wg topografii Miasta. Trzy tomy Silvagniego i czwarty Ferruy obejmują 12859 napisów⁶. Okazało się, że

kościelnych i prawodawstwa kościelnego stanowi zresztą oddzielne zagadnienie. Związane jest ono przeważnie z zawodami zakazanymi.

² E. Diehl: *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*. Bd. 1—3. Berlin 1923—1931. W r. 1967 ukazał się t. 4 — *Supplementum*, wyd. przez J. Moreau i H. J. Marrou, zawierający uzupełnienia, poprawki i indeksy.

³ Cyt. za F. Grossi Gondi: *Trattato di epigrafia cristiana latina e greca nel mondo romano occidentale*. Roma 1920 s. 7.

⁴ P. Testini: *Le catacombe e gli antichi cimiteri in Roma*. Bologna 1966 s. 193.

⁵ J. B. Rossi: *Inscriptiones Christianae Urbis Romae*. Roma 1861.

⁶ A. Silvagni: *Inscriptiones Christianae Urbis Romae septimo saeculo antiquiores*. Nova ser. Vol. 1—3. Roma 1922—1956.— A. Ferrua: *Inscriptiones Christianae Urbis Romae*.

systematyczne poszukiwania pomnożyły liczbę inskrypcji. W porównaniu z 19 napisami pochodzącymi z cmentarza św. Kaliksta, które cytuje Diehl, w tomie Ferruy znajdujemy 59. Trzeba jednak zaznaczyć, że Ferrua cytuje nie tylko właściwe napisy, ale także fragmenty tablic ze znakami, symbolami, które mogą się odnosić do rzemieślników, a których brak w zbiorze Diehla.

Największą trudność w ewentualnym wykorzystaniu tego materiału stanowi problem chronologii. Na podstawie 878 napisów powstała lista zawodów złożona z 94 grup. Ogromna większość inskrypcji pochodzi z IV i V w. W sytuacji kiedy 9 napisów przypada na 1 zawód w ciągu blisko trzech wieków, pozycja badacza jest dość trudna. Blisko jedna trzecia tablic odnosi się do żołnierzy, podczas gdy liczne zawody zaznaczane są przez jeden tylko napis, często nie datowany. Nie należy też zapominać, że inskrypcje pochodzą z terenów różnych etnicznie, reprezentujących różne kultury, tradycje.

STATYSTYKA NAPISÓW⁷

Zawód	Ogólnie	Rzym	Europa	Azja	Afryka
Annona — darmowe rozdawnictwo żywności					
Caudicarius — pracownik transportu	1	1	1		
Dolliarius — bednarz	19	18	19		
Horrearius — magazynier	4	3	4		
Lignarius — dostawca drzewa	2	1	2		
Mensor — kontroler dostaw zboża	2	2	2		
Navicularius — armator, marynarz	5	—	4		1
Pecorarius — dostawca mięsa wołowego	1	1	1		
Piscator — przewoźnik	2	1	1		
Pistor — piekarz	44	43	44		
Porcarius — rzeźnik	4	3	4		1
Budownictwo — prace publiczne					
Anaglyptarius — wykonawca przedmiotów z twardego materiału	2	—	2		
Architectus — architekt	2	1	2		
Artifex — wytwórca przedmiotów z metalu	6	5	6		

Nova ser. Vol. 4. Roma 1964.— Część tych napisów uprzednio publikowano w *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia* (Ser. 1: Dissertazioni, 15 tomów w latach 1881—1921, oraz Memorie, w 9 tomach z l. 1923—1960; ser. 2: Rendiconti, 34 tomy w l. 1923—1962), w *Bolletino di Archeologia Cristiana* (29 tomów w 5 seriach z l. 1865—1894), w *Nuovo Bolletino di Archeologia Cristiana* (w 28 tomach w l. 1895—1922), wreszcie w *La Rivista di Archeologiae Christianae* (38 tomów z l. 1924—1962).

⁷ W statystyce przedstawionej niżej uwzględniono nie tylko napisy, ale także tablice, czy zachowane fragmenty tablic grobowych, na których ucalały znaki, symbole, sugerujące zakwalifikowanie zmarłych danego grobu do odpowiedniej grupy zawodowej. Tłumaczenie napisów, względnie nazwy zawodu nie jest pełnym, a stąd dokładnym. Wykorzystano tu słowniki — A. Blaise: *Dictionnaire latin — français des auteurs chrétiens*. Paris 1954.— F. Cabrol, H. Leclerc: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*. T. 1—15. Paris 1924—1959.— Ch. Daremberg: *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments*. T. 1—8. Paris 1877—1917.— Ch. Fresco — Du Cange: *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. 2 ed. Vol. 1—10. Niort 1883—1887.— E. Forcellinus, J. Furlanetto, V. De Vit: *Totius latinitatis lexicon*. 4 ed. Prati 1858/9—1875.— Grande dizionario enciclopedico. Vol. 1—10. Torino 1933—1939.— H. Liddel, H. Jones: *A greek-english lexicon*. 9 ed. Oxford 1961.— M. Martigny: *Dictionnaire des antiquités chrétiennes*. Paris 1877.— E. Ruggiero: *Dizionario epigrafico di antichità romana*. T. 1—3. Roma 1895—1922; wyd. anast. Roma 1961—1962.— G. Wissowa Paulys: *Real Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Vol. 1—23. Stuttgart 1894—1959; 2 Aufl. Vol. 1—8. Stuttgart 1914—1961; Supplement. Vol. 1—9. Stuttgart 1903—1962.

Aurifex — wytwórca przedmiotów zbytku	3	3	3		
Cabidarius — wykonujący prace w marmurze	1	1	1		
Candidator — sztukator	2	1	2		
Conductor — przedsiębiorca	1	—	1		
Faber — wytwórca przedmiotów z metalu	11	9	11		
Geometra — wykonujący pomiary terenu	12	12	12		
Lapidarius — wykonujący prace w marmurze	10	7	9	—	1
Marmorarius — zatrudniony w transporcie marmuru	6	5	5	—	1
Musivus — wykonawca mozaiki	1	1	1		
Pictor — malarz	9	5	9		
Quadratarius — wykonawca prac w marmurze	3	3	3		
Sculptor — rzeźbiarz	30	27	30		
Signarius — wykonawca posągów	8	6	8		
Structor — wykładający ściany marmurem	4	3	4		
Służba cmentarna					
Fossor — grabarz	76	73	76		
Rzemiosło					
Acularius — wytwórca igieł	4	4	4		
Calegarius — szewc wykonujący zamówienia dla wojska	4	—	4		
Caprinarius — wytwórca przedmiotów z koziej skóry	3	3	3		
Confectorarius — fabrykant tunik	1	1	1		
Corarius — garbarz	3	3	3		
Elefantarius — rzeźbiący w kości słoniowej	1	1	1		
Ispeclararius — szklarz	6	5	6		
Lanarius — tkacz	12	11	12		
Lectarius — fabrykant łózek	1	1	1		
Linarius — tkacz lnianych tkanin	2	1	2		
Masarius — szef warsztatu	2	2	2		
Monetarius — pracownik mennicy	6	5	6		
Salgamarius — producent octu?	1	1	1		
Sartor — krawiec	5	3	5		
Sutor — szewc	4	1	3	1	—
Tinctor — farbiarz	1	1	1		
Handel					
Argentarius — bankier	15	11	15		
Calaharus — sprzedawca kluczy	1	1	1		
Carbonarius — sprzedawca węgla	2	2	2		
Conditarus — sprzedawca artykułów żywnościowych	2	1	2		
Coromagister — garncarz	1	—	—	—	1
Dulciarius — sprzedawca ciastek	2	2	2		
Fenarius — sprzedawca paszy	1	1	1		
Negotiator — kupiec	17	6	16		
Nummularius — bankier	6	5	6		
Oliarius — sprzedawca oliwy	1	1	1		
Pastillarius — sprzedawca ciastek	2	2	2		
Pomarius — sprzedawca owoców	4	4	4		

Służba domowa

Capsararius — strzegący szat w łaźni	3	3	3		
Casarius — pracujący w posiadłościach	3	3	3		
Cocus — kucharz	4	3	4		
Cubicularius — odźwierny	10	8	10		
Hortulanus — ogrodnik	7	7	7		
Lanius — przędzący wełnę	6	6	6		
Olografus — niewolnik noszący do szkoły wyposażenie syna pana	1	1	1		
Pincerna — podczaszny	1	1	1		
Popinarius — służący w zajezdnym domu	1	1	1		
Tabernarius — oberzysta	1	1	1		
Tonsor — fryzjer	7	7	7		
Vestiarius — szatny	4	2	1	—	1

Zawody wolne

Advocatus — adwokat	6	1	5	—	1
Antiquarius — nauczyciel kaligrafii	1	1	1		
Grammaticus — nauczyciel szkoły średniej	3	3	3		
Litterarius — nauczyciel szkoły początkującej	3	3	3		
Medicus — lekarz	34	27	34		
Notarius — pomocnik retora	20	11	19		
Retor — mówca, adwokat	7	5	7		
Scolasticus — prawnik, nauczyciel	12	10	12		
Studiosus — nauczyciel, tytuł panegiryczny?	10	7	10		

Zawody zakazane

Auriga — woźnica cyrkowy	4	4	4		
Cenarius — zatrudniony w urządzeniu widowisk	1	1	1		
Ludi circenses — artyści cyrkowi i teatralni	8	6	8		

Służba wojskowa

Actuarius — należący do administracji wojsk.	5	—	2	2	1
Agens in rebus — kurier	5	3	4	—	1
Beneficiarius — żołnierz specjalnej formacji	3	1	3	—	—
Biarcus — żołnierz w aprowizacji	15	3	14	—	1
Classarius — marynarz okrętu	3	1	3	—	—
Centurio — dowódca 60 części legionu	26	10	24	1	1
Cornicularius — żołnierz do specjalnych zleceń w administracji	3	2	3	—	—
Evocatus — zaciężny	4	4	4	—	—
Magister Mil. — nac. dowódca piechoty lub jazdy	16	3	15	—	—
Miles — żołnierz	92	40	88	1	3
Palatinus — wojskowy wyższej rangi	4	3	4	—	—
Praepositus — dowódca samodzielnej cz. legionu	12	1	10	1	1
Praetorianus — żołnierz w straży cesarskiej	1	1	1	—	—
Primicerus — członek gwardii cesarskiej	1	1	1	—	—
Primipilaris — dowódca jednostki	2	1	2	—	—
Protector — członek gwardii cesarskiej	22	5	19	1	2

Tribunus — oficer w zaopatrzeniu legionu	17	5	17	—	—
Veteranus — weteran	27	6	26	—	1
Vexillarius — weteran na służbie	4	4	4	—	—
Vigilis — członek służby porządkowej w Rzymie	1	1	1	—	—

Wydaje się także, iż dość dowolne jest kryterium, przy pomocy którego kwalifikowano poszczególne zawody do grup wyżej zaznaczonych. Pewną podstawę ku temu daje tłumaczenie napisów na podstawie sugestii zawartych w słownikach, a także organizacja kolegów, które w cesarskim Rzymie grupowały ludzi zarabiających na życie⁸. Podział ten, mimo owych zastrzeżeń, nie może być adekwatny, ponieważ szczupłość przekazu napisowego utrudnia odnalezienie właściwego sensu słowa, a nadto w starożytności rzemieślnik produkujący swe wyroby bardzo często sam je sprzedawał. Stąd choćby podział na producentów i sprzedawców zawsze jest dyskusyjny. Do powyższych napisów dochodzi jeszcze 50 inskrypcji, w tym 35 z Rzymu, należących do osób noszących tytuły: actor, inscarius, cartarius, beneficiarius (nie żołnierz), cancelianus, collectarius, curator, dispensator, exceptor, magister, primiscrinus, procurator, scriba. Niektóre z tych tytułów nosili urzędnicy, duchowni⁹. Zaznaczono je tu jednak, ponieważ Waltzing w swej monografii o kolegiach rzemieślniczych przypisuje je urzędom czy funkcjom administrujących w kolegiach¹⁰.

TOPOGRAFIA INSKRYPCJI W RZYMIE

Cmentarz ad duos Lauros	7	Cm. Maksimusa	1
Cm. Agnieszki	17	Bazylika Nereusza	8
Cm. Kalepodiusa	2	Cm. Pankracego	1
Cm. Kaliksta	89	Cm. Panfilusa	1
Cm. Cyriaka	42	Bazylika Pawła	67
Cm. Kommoditylli	36	Cm. Poncjana	5
Bazylika Kryzozona	2	Cm. Pretekstata	11
Cm. Gordiana	3	Cm. Pryscylli	9
Cm. Hermesa	4	Cm. Saturnina	3
Cm. Hipolita	2	Cm. Sebastiana	6
Cm. Większy	2	Cm. Sylwestra	1
Cm. Marka i Marceliana	1	Cm. Sotera	1
Bazylika Maryi	5	Cm. Trazona	1
Bazylika Marcina	13	Cm. Walentyna	4
Kolekcja Watykańska	6	Nie oznaczone	187

NAPISY SPOZA RZYMU

Alba Fucente	1	Arles	2
Albenga (Albes cottiae)	1	Belignae	4
Altava (Lamoriciere w Mauret.)	3	Bencenna w Afryce	1
Ambarros	1	Brixiae (Brescia)	2
Anagni	2	Buralo (Burdigala?)	1
Ancona	2	Burdigala (Bordeaux)	1
Apsori in Insulas (w Poncie?)	1	Caesarea w Mauretanii	1
Aquileia	8	Campania	1
Aquinum w Kampanii	2	Canusium (Canosa)	2
Arbal w Dalmacji	1	Capua w Kampanii	1

⁸ Wykaz 100 kolegów na podstawie napisów z II—III w. podał J. P. Waltzing (Etude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident. T. 2. Bruxelles 1896 s. 145—157).

⁹ P. Testini: Archeologia cristiana. Roma 1958 s. 380—391.

¹⁰ J. P. Waltzing, jw. T. 1. Bruxelles 1895 s. 406—423.

Cartagina	7	Puteoli	1
Celeia (Celje w Noricum)	1	Puy	1
Censium	1	Quilanae	1
Centum Cellae (Civita Vecchia)	2	Ragusa	3
Cimitillae	2	Ravenna	13
Colonia	4	Ravenhill w Anglii	1
Concordia	55	Remesiana (Bela Palanka w Dacji)	1
Constantinopoli	2	Rignano	1
Csuth w Panonii	2	Ronchi apud Vicentinos	1
Cuicul (Dejemila w Numidii)	1	Rusgunia (Matifow w Mauret.)	2
Cures Sabinorum	1	Salerno	3
Durguthli	1	Salona	17
Fanum Fortunae	1	Samaria w Palestynie	3
Florentia	8	Siracusae	3
Furnitano	2	Sirmium (Svemska Mitrovica w Panonii)	1
Gennae	2	Sitifi (Sétif w Mauret.)	1
Grado	6	Smitthu	1
Hadrumentum (Sousse w Tunezji)	2	Spalato	2
Hippo	2	Spoletto	1
Kemeller	1	Starazagora	1
K'Siba Mrau (Kseybe w Syrii)	1	Sufetula (Sbeitla w Byzacenie)	1
La Calle Alt.	1	Suza	1
Larissa	1	Tarausia Brutt. w Lukanii	1
Libisoni w Sardynii	1	Tessalonika	1
Lugdunum	4	Thamalla w Mauretanii	1
Mantua	1	Theuste w Numidii	3
Marsiliae	1	Thysdrus (El Djem w Byzacenie)	1
Mediolanum	3	Ricinum (Pawia w Ligurii)	1
Moguntiacum	4	Thamugadi (Timgad)	1
Napocae	1	Toloza	1
Neapolis	2	Tortona	1
Nicomedia	1	Trasurium w Dalmacji	1
Nicopoli	1	Trewir	7
Nola w Kampanii	1	Triasusum	1
Opitengium (Oderzo)	1	Tricastrinum	1
Orleansville (Castrum)	1	Troia w Apulii	1
Ostia (Tingitanum)	7	Tropaea w Kalabrii	1
Panormus (Palermo)	1	Turici	1
Parentium (Porec w Istrii)	1	Tusculum w Lacjum	1
Paryż	1	Velitrae (Velletri)	3
Perinthus (Heraclea w Tracji)	1	Vercellae w Ligurii	1
Picenciae	2	Verona	1
Piza	1	Vesontio (Besançon)	1
Pisaurum (Pesaro)	1	Viennae	1
Pola (Pula w Istrii)	1	Volci w Tuscji	1
Pomaria (Tlemcen w Mauret.)	1	Volciniensis koło Bolseny	2
Praeneste w Lacjum	1		

Tak więc napisy spoza Rzymu pochodzą ze 106 miejscowości. Mówiąc o proveniencji, należy zaznaczyć, że chodzi tu o pochodzenie w sensie znalezienia inskrypcji w danych miejscowościach. W wielu wypadkach napisy znalezione w tych miejscowościach zostały tam uprzednio przeniesione. Kwestia ta przecież należy już do zagadnień specjalnych.

CHRONOLOGIA NAPISÓW. INSKRYPCJE DATOWANE

Zawód	Rzym	Inne miejscowości
Actuarius	—	372, 374
Agens in rebus	435, 443, 525	—
Advocatus	348	431, 542
Arcarius	568	—
Architectus	441	—

Argentarius	406, 472, 525 544, 577, 602	534, 547
Artifex	343	—
Aurifex	571	—
Beneficiarius	439	—
Cancelianus	455	575
Caprinarius	545	—
Capsararius	459	—
Casarius	345, 347	—
Centurio	386	—
Collectarius	540	—
Cornicularius	—	414
Cubicularius	404, 414, 420, 471, 520	415, 541
Dispensator	—	335
Dolliarius	435	—
Dulciarius	388	—
Exceptor	331, 402	451
Faber	—	348
Fenarius	527	—
Fossor	253, 352, 373, 378, 380, 398, 400, 404, 405, 402, 407, 426, 430, 465, 488, 508, 513	—
Horrearius	512, 530	—
Hortulanus	529	—
Ispeclararius	422	—
Lanarius	279, 408	386
Lanius	393	—
Lapidarius	438	419
Litterator	525	—
Magister	382	—
Magister Mil.	459, 589	580, 582
Marmorarius	394	—
Medicus	388, 514, 565	357
Miles	201, 407, 480, 484, 520, 538, 581	272, 361, 402, 583, 589
Monetarius	546, 452	—
Navicularius	—	543
Negotiator	—	540, 602, 632
Notarius	471, 507, 577	225, 542
Nummularius	362	—
Olografus	536	—
Palatinus	496	—
Pastillarius	435	—
Pictor	382	—
Praepositus	—	485
Praetorianus	312	—
Primicerus	450	547, 535
Procurator	—	393
Protector	453	415
Quadratarius	376	—
Retor	435, 425	—
Sartor	363	—
Scolasticus	403, 448, 478	—
Scoclatarius	515, 528	—
Scriba	555	—
Sculptor	404	—
Signarius	396	—
Structor	391	—
Studiosus	512	359

Tabernarius	584	—
Tinctor	536	—
Tribunus	431, 505	406, 437, 553
Vexillarius	—	385

Podana datacja nie jest zawsze pewna. W napisach zaznaczano czas wg datacji konsularnej. Może więc chodzić o różnych konsulów tego samego imienia. Wydawcy napisów notowali te możliwości. W powyższym spisie zaznaczano daty najpóźniejsze z możliwych; spośród 878 inskrypcji 149 jest datowanych; 109 z nich pochodzi z Rzymu i 40 spoza tego miasta. Proporcja ta jest normalną w stosunku do podobnych zestawień. Nordberg, który przebadał 11000 napisów, stwierdził, że tylko 2000 zawierało kwalifikację daty¹¹.

Chronologiczne napisy pochodzą z okresu

Wiek	III	IV	V	VI	VII
Rzym	3	24	46	35	1
Poza Rzymem	2	10	11	15	2

Wydaje się mało prawdopodobne, ażeby napisy datowane przez autorów na w. III, istotnie z tego czasu pochodziły. Większość inskrypcji datowanych pochodzi z okresu od połowy IV do poł. VI w.

SYMBOLE WYRAŻAJĄCE ZAWODY

Liczba cytowanych 878 inskrypcji nie oznacza, że chodzi w każdym wypadku o pełny napis. Są to raczej płyty grobowe, których nadto wielka część zachowała się tylko we fragmentach. Część płyt zachowała napisy, w których zawód jest zaznaczony obok imienia zmarłego. Niekiedy obok terminu, który określa zawód, jest zarysowany znak symbolizujący zawód. Chodzi o narzędzia pracy, przedmiot wytworzony w danym zawodzie, wyryty epizod z pracy. W takim wypadku jest znaczne prawdopodobieństwo, że chodzi o określony zawód. Spotykamy przecież tablice opatrzone tylko znakiem bez nazwy zawodu.

Każdy taki znak winien odnosić się do zmarłego. Są jednak wypadki, kiedy symbole figurujące obok napisów nie pozwalają na określenie zawodu. Np. zmarły w wieku dwóch lat, czy kilku miesięcy, obok którego napisu jest znak odnoszący się do zawodu, nie mógł go w żadnym wypadku sprawować. Np. znak siekiery dyskutowany od trzech stuleci, któremu poświęcono ponad 400 prac¹², dotąd nie został wyjaśniony. Nie udało się wyświetlić motywu, dla którego był zaznaczany na tablicach grobowych.

PROBLEM TYCH ZNAKÓW PRZEDSTAWIA SIĘ NASTĘPUJĄCO

Zawód	Liczba tablic	Zaznaczony zaw. i znak	Tylko zawód	Tylko znak	Napis bez oznaczenia zaw i znak
Acularius	4	—	1	2	1
Architectus	2	1	—	—	1
Artifex	6	—	4	1	1
Dolliarius	19	—	6	—	13
Fāber	11	—	6	4	2
Fossor	99	1	75	3	20

¹¹ H. Nordberg: Biometrical notes. The information on Ancient christian inscription from Rome concerning the duration of life and Mariage and the dates of birth and death. W: *Acta Instituti Romani Finlandiae*. Vol. 2. Pars 2. Helsinschii 1963.

¹² F. Visscher: Monumentum sub ascia dedicatum. *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia* 1958. Rendiconti s. 69—81.

Geometra	12	—	—	10	2
Grammaticus	3	1	2	—	—
Hortulanus	7	—	1	—	6
Lanarius	12	—	3	4	5
Lanius	6	—	1	1	4
Lapidarius	10	—	3	5	2
Magister	13	1	11	—	9
Marmorarius	6	—	4	1	1
Medicus	34	1	25	—	8
Mensor	2	—	1	—	1
Nummularius	6	—	2	2	2
Pictor	9	—	5	—	6
Piscator	2	—	—	1	1
Pistor	45	1	6	14	24
Pomarius	4	1	1	—	2
Quadratararius	3	1	2	—	—
Scriba	7	—	4	—	2
Sculptor	30	—	—	12	18
Signarius	8	—	1	1	6
Sutor	20	—	2	6	12
Tonsor	7	—	2	1	3

Nazwy zawodów wyżej zaznaczonych nie odpowiadają zawsze podanym cyfrom. Np. pod nazwą medicus należy rozumieć różne specjalności zawodu, względnie mogą to być identyczne co do treści nazwy: archiater, medicus, mulomedicus, obstetrix. Dokładne oznaczenia raczej nie są możliwe. Nie wydaje się też możliwe odniesienie poszczególnego symbolu do właściwego zawodu. Np. znak siekiery czy młotka może wyrażać różne zawody.

ZAWARTOŚĆ NAPISÓW

Imiona zawarte w napisach, wyrażenia w prozie, zawierają materiał do poznania codziennego życia, w tym także i zawodowego¹³. Zapis dotyczący życia zawodowego jest wyjątkowo skąpy. Dotyczy to tablic w cmentarzach podziemnych z w. III i IV, jak również późniejszych z grobami na powierzchni ziemi. Do niektórych zawodów w ogóle nie ma dokumentacji, co nie oznacza, że chrześcijaństwo nie dotarło do tych grup¹⁴. W tych zdaniach zawarty jest optymizm, a także i pesymizm, jeśli chodzi o możliwości badawcze. Gmina rzymska, jedna z większych, nie pozostawiła także żadnego tekstowego opisu życia jej wiernych¹⁵. Napisy choć są źródłem względnie wiarogodnym, ich schemat nie wychodzi zbyt poza ryt grzebalny. Kwestie, które można uznać za „socjalne”, występują prawie zawsze w sposób przypadkowy. Jednak autorowie, wydawcy napisów watykańskich przesadzają pisząc, że jedyne dane dotyczące spraw socjalnych to nazwy jak: coniux, maritus, parentes, pater, mater, frater, soror¹⁶. Jakkolwiek wyniki będą tu zawsze wątpliwe¹⁷, choćby ze względu na znikomą podstawę źródłową do 6 milionów pochowa-

¹³ Pol. P. Testini, jw. s. 193.

¹⁴ Tamże s. 209.

¹⁵ A. Schneider: Die ältesten Denkmäler der Römischen Kirche. W: *Festschrift zur Feier des zweihundertjährigen Bestehens der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*. II. Philologisch-historische Klasse. Berlin 1951 s. 166.

¹⁶ H. Zilliacus: *Sylloge inscriptionum christianarum veterum Musei Vaticani*. W: *Acta Instituti Romani Finlandiae*. Vol. 1. Helsinki 1963 s. 127.— O tego rodzaju wartości źródłowej w sensie optymistycznym pisał już Rossi (*La Roma sotterranea cristiana*. Vol. 1 s. 342).

¹⁷ H. Zilliacus, jw. s. 2.

nych chrześcijan na cmentarzach rzymskich¹⁸, przedstawione tu napisy informują o zasadniczych kwestiach¹⁹.

WIEK ZMARŁYCH

Nie wszystkie napisy zawierają kwalifikację wieku życia. W 6 tomie CIL, w którym znajdują się napisy dotyczące Rzymu, na 11000 inskrypcji — datowanych jest 3297. W tomach 5, 6, 9 i 14 podano 14500 napisów posiadających wiek zmarłych²⁰. Spośród 200 napisów pogańskich z Rzymu²¹ 34% mają zaznaczony wiek, 66% nie posiada go. W kolekcji Watykańskiej 47% ma wiek zaznaczony, 53% bez oznaczenia. Wśród 325 inskrypcji z tego zbioru 125 nie zaznacza liczby lat. Z 46 napisów pozostały jedynie fragmenty i nie wiadomo, czy w ogóle był tam wiek zaznaczony; 27 — to napisy uszkodzone, przy których pozostaje ta sama wątpliwość; 127 napisów posiada oznaczenie wieku²². Podanie wieku w opracowywanym spisie zawodów ma o tyle znaczenie, że wykazuje, iż niektóre symbole nie mogą odnosić się do życia zawodowego.

Zawód	Wiek zmarłych w Rzymie	Poza Rzymem
Actor	17	—
Actuarius	—	20, 25
Advocatus	29	30, 32, 48
Agens in rebus	20, 44	—
Anaglyptarius	—	40
Arcarius	—	17, 32
Architectus	20	70
Argentarius	24, 35, 45, 65	—
Aurifex	9, 50	—
Biarchus	35	30, 40
Cabidarius	40	—
Calaharus	29	—
Candidator	18	—
Caprinarius	17	—
Centurio	27	35, 36, 43, 46, 50, 50, 55, 60
Classarius	—	22
Collectarius	50	—
Conductor	—	65
Corarius	27	—
Cubicularius	20, 45, 60	35, 40
Dispensator	—	48, 53
Dolliarius	2, 5, 11	18
Evocatus	50	—
Exceptor	28	—
Faber	50, 55	—
Fossor	23, 26, 36, 40	7, 50, 50
Geometra	65	—
Horrearius	65, 67	—
Hortulanus	30	—

¹⁸ Cyfrę tę podaje B. Ridder (*Die Geschichte der katholischen Kirche für Schule und Haus in Überblicken*. Cyt. z tłum. włos. M. Scipio. Cuneo 1958 s. 124). Jest to szacunek, bez jakiegokolwiek motywacji.

¹⁹ Np. Ruggiero podaje dane o fabbri na podstawie 32 inskrypcji z grobów pogańskich, ale wiedza nasza na ten temat w oparciu o 16 napisów chrześcijańskich w zasadzie nie różni się od tamtej (E. Ruggiero, *iw. T.* 3 s. 1—2).

²⁰ H. Zilliacus, *iw. s.* 186.

²¹ CIL, VI nr 15127—15327.

²² H. Zilliacus, *iw. s.* 186—188.

Ispeclararius	30, 40	—
Lanarius	25, 30	—
Lanus	30, 35	—
Lapidarius	22	—
Magister Mil.	22	40, 55, 68
Marmorarius	28, 30, 60	—
Medicus	20, 25, 31, 33, 43, 75	70, 71
Miles	22, 24, 26, 28, 30, 30, 35, 38, 40, 65, 50, 65, 70, 66	25, 25, 26, 27, 30, 35, 38, 40, 45, 40, 60, 60, 27
Monetarius	35, 40	—
Navicularius	70, 75	—
Negotiator	68	25, 61, 66, 85
Notarius	18, 20, 25, 27	16, 17, 17
Nummularius	35	—
Palatinus	30, 35	36
Pastillarius	72	—
Pictor	23, 25	25, 32, 50, 54, 65
Pincerna	30	—
Piscator	67	—
Pistor	23, 35, 40, 45	72
Porcarius	30	50
Praepositus	—	35, 75
Prmicerus	60	30, 40, 50
Primiscrinus	32	—
Procurator	—	36
Protector	25, 47, 55	20, 30, 33, 34, 35, 45, 50
Retor	60	—
Scolasticus	19, 20, 60	10
Soclatarius	40	—
Scriba	22	21
Sculptor	21, 60	11, 23
Signarius	7 miesięcy, 20, 17, 27	—
Structor	85	—
Studiosus	45	6, 7, 14, 30
Sutor	23, 30	25
Tabernarius	70	—
Tinctor	70	—
Tribunus	30, 37, 40, 61, 70	24, 45, 87, 90
Veteranus	70	62, 75, 80, 80
Vexillarius	—	20

Kwalifikacja wieku wskazuje, że np. *dollarius*, mimo obecności 19 tablic z symbolem beczki, nie istniałby w epigrafice chrześcijańskiej. Na tablicach tych bowiem obok symbolu nie figuruje odpowiednia nazwa. 4 z tych tablic odnoszą się do osób płci żeńskiej w wieku 2, 5, 11, 18 lat. Trudno przypuścić, by dziewczynki w wieku 2 czy 5 lat trudniły się wytwarzaniem beczek. Podobnych przykładów jest zresztą więcej.

W naszym omówieniu na 219 napisów podających wiek zmarłych — 12 osób, z racji swego młodego wieku, nie mogło zajmować się pracą zawodową²³.

W związku z wiekiem zmarłych można podać średnią życia tych ludzi. Wg obliczeń Mac Donell średnia życia w omawianym okresie w Rzymie wynosiła 21,65 lat, w Afryce 46,7 i w Hiszpanii 37,4²⁴. Wg R. Etienne²⁵ męż-

²³ Kwestia ta przekracza ramy niniejszego artykułu i zostanie omówiona oddzielnie.

²⁴ M. Attilio: *Cifre di mortalità nelle iscrizioni romane. Rediconti Istituto Lombardo*. A. 36: 1903 s. 1025 nn. W pracy tej autor poddał analizie napisy Rzymu i wykazał,

czyżni żyli w Afryce średnio 47,4 lat, w Hiszpanii — 37,7 i w Burdigali — 37,24. Kobiety w Afryce — 44,1, w Hiszpanii — 34 i w Burdigali — 34,59. Morretti dokonał analizy 1174 inskrypcji, z których 722 odnosiło się do mężczyzn i 126 do kobiet. W grupie tej znalazło się 334 napisów greckich, w tym 208 mężczyzn, i 126 kobiet. Średnia dla mężczyzn wynosiła 22,07, a dla kobiet 19,72, podczas gdy dla wszystkich łącznie 21,16 lat²⁶.

W omawianej przez nas grupie 878 napisów — 207 posiada zaznaczony wiek. Odnoszą się one w zasadzie do mężczyzn. Średnia wieku wynosi ogólnie 42 lata. Dla żołnierzy 43 i dla reszty 39 lat. Cyfry te są nieco różne, jeśli chodzi o zmarłych w Rzymie i reszty spoza Rzymu.

Średnia dla zatrudnionych w Rzymie — 40 lat, poza Rzymem — 43. Żołnierze w Rzymie — 42, poza — 43 lat. Analogicznie dla reszty łącznie wynosi 39 lat w Rzymie i 40 poza metropolią.

ZAMOŻNOŚĆ

Mimo ograniczonych możliwości w badaniach tego typu, można postawić pytanie, jaka była zamożność zmarłych. Groby w całości się nie dochowały. Materiał użyty do ich budowy, oznaczenia w napisach dotyczące wystawności grobowca wskazują na wielką różnorodność. Występują groby proste, pojedyncze lub obejmujące kilka osób. Obok prostych nisz, wykutych w ścianach chodnika katakumbowego, znajdujemy rzemieślników pochowanych w sarkofagach, tj. grobach luksusowych. Dokładna analiza nagrobków nie jest możliwa. W każdym razie z omawianej grupy zachowało się 286 płyt marmurowych. Nadto 52, które zachowane są w posadzkach kościołów, przeniesiono tam z grobów; 36 napisów pochodzi z sarkofagów. Jest to tylko część zaznaczona w nowszych edycjach napisów.

PROBLEM NARODOWY

W napisach Kolekcji Watykańskiej znajduje się 32% imion greckich i 5% „barbarzyńskich”²⁷. Jedna trzecia imion greckich dla niechrześcijan byłaby zbyt dużym odsetkiem w tym okresie²⁸. Wg F. Tenney'a w II w. po Chrystusie w Rzymie było tylko 1,80% cudzoziemców pochodzenia greckiego czy wschodniego²⁹. Rzym i imperium stanowiły wielką mieszaninę języków i ras. 100 języków można było słyszeć na ulicach Rzymu³⁰. Od początku IV w. zwiększa się liczba imion barbarzyńskich³¹. Imię jednak nie oznacza tu narodowości, co poświadcza epitafium wyższego urzędnika chrześcijańskiego. Jego ojciec miał imię łacińskie Lupicinius, on sam greckie Heraclius, ojczyzną

ze z 32000 inskrypcji do prac demograficznych można wykorzystać tylko 8193 napisy.— Mac Donell wykorzystał dla obliczenia średniej w Rzymie 8065 napisów, dla Afryki 10697 i z terenu Hiszpanii 1969 (On the expectation of life in ancient Rome and in the provinces of Hispania and Lusitania and Africa. *Biometrika*. Vol. 9: 1913 s. 366 nn.).

²⁶ Demographie et epigraphie. W: *Atti del terzo Congresso Internazionale [1957] di epigrafia greca e romana*. Roma 1959 s. 415 nn.

²⁷ L. Morretti: *Statistica demografica ed epigrafica*. *Durata media della vita in Roma imperiale*. *Epigrafica*. A. 21: 1959 fasc. 1/4 s. 67—70.

²⁸ H. Zilliacus, *iw*. s. 171.

²⁹ Tamże s. 173.

³⁰ Race mixture in the Roman Empire. *American Historical Review* 1915/16 s. 689—709.

³¹ L. Friedländer: *Moeurs romaines du règne d'Auguste à la fin des Antonins*. Tłum. z mem. Ch. Vogel. T. 1. Paris 1865 s. 32.

³² L. Hertling: *Le catacombe romane e i loro martiri*. 2 ed. Roma 1949 s. 188.

jego była Recja czy teren zwany dolną Bawarią³². Analogiczna sytuacja występuje u rzemieślników, szczególnie u fossorów, lekarzy i żołnierzy.

II

MALARSTWO GROBOWE JAKO DOKUMENTACJA DO ŻYCIA ZAWODOWEGO

Powodem, dla którego uwzględniono ten typ przekazu, jest chęć poszerzenia bazy źródłowej. Chodzi tu tylko o sposób, w jaki chrześcijanie wyrażali zawody w malarstwie, a nie o malarstwo jako wytwór chrześcijan. Zresztą zawartość treściowa niejednokrotnie jest tu identyczna jak u pogan. Nie należy zapominać, że takie malowidło mogło być wykonane przez malarza pogańskiego. Ponieważ chodzi o przedstawienie epizodów z pracy, stąd na równi traktowane są dzieła wykonane techniką al fresco, rysunki na tablicach grobowych, sceny w mozaice, czy wszelkie odmiany rysunku sgraffitowego.

KRYTERIUM WYKORZYSTANIA

Malowidła mogą wyrażać: rzemieślnika przy pracy, narzędzie pracy, czy symbol wyrażający narzędzie względnie przedmiot wykonany przez rzemieślnika³³. Wykaz symboli, które zdają się wyrażać zawody, podał cytowany wyżej Barbier. Spotykamy jednak narzędzia, które mogą należeć do licznych i istotnie różnych zawodów. Ponieważ zawsze chodzi o scenę z życia zawodowego, nie jest to trudność największa. Bardziej skomplikowana jest kwestia, kiedy chodzi o pewne cykle, schematy odnoszące się do zmarłych. Wg Testiniego pewne obrazy z aluzją do prac codziennych wyrażone są konwencjonalnie. „W cyrku i na morzu w istocie człowiek ukazywał właściwą sobie siłę, nie tylko fizyczną, ale i duchową, zyskując nagrodę zwycięstwa i port zbawienia. W tych wizjach język stawał się skuteczny i zrozumiały dla wszystkich i stąd nie należy się dziwić, że używał go św. Paweł, Jan, Tertulian, Cyprian i inni pisarze kościelni”³⁴. „Od wyścigów konnych na stadionie pochodzi symbolizm konia. Niekiedy beczka, waga, kompas, narzędzia pracy rzeźbiarza czy malarza są użyte do oznaczania zawodu zmarłego. Np. woźnica w napisie w katakumbie Domitylli, Konstans ze swymi trzema końmi. Z igrzysk cyrkowych pochodzą obrazy walki i walczących, jak znana cęla zmarłych na cmentarzu Marcelina i Piotra, które mogą być traktowane jako gloryfikacja sprawności fizycznej zmarłego”³⁵. Przytoczone cytaty wskazują na trudności w interpretacji tego typu przekazów. Autorzy chrześcijańscy używają słów z języka igrzysk, by wyrazić sprawności moralne, ale częściej oskarżają igrzyska, w których traci się życie. Trudności te sygnalizowano już przy omawianiu znaków na płytach grobowych.

Należy przyjąć, że malowidła w katakumbach wykonali ci sami artyści, którzy malowali w domach bogatych ludzi. Niektóre symbole mogły uzyskać aprobatę pisarzy kościelnych, ale wykonawca raczej nie zdawał sobie z tego

³² A. Silvagni, jw. Inskr. 1640.— Por. L. Hertling, jw. s. 193.

³³ M. Barbier: *Traite d'iconographie chrétienne*. Paris 1890 (rozdz. IX: Les métiers s. 309—311).

³⁴ Tamże s. 273—274.

³⁵ Tamże s. 274.— P. Testini przytacza tu: Wyścigi konne na stadionie (I Cor. 9,24), Konstansa (*Inscriptiones christianae urbis Romae*, III nr 8474), Cęla na cmentarzu Marcelina i Piotra (*Rivista di Archeologia Cristiana* 1933 s. 263).

sprawy³⁶. Prawdopodobnie Kościół miał tu pewien wpływ, ale nie systematyczny. Malowidła te nie wyrażają wiary Kościoła, ale jedynie idee, które ogólnie były przyjęte w tej epoce³⁷. Różnice są tak wielkie w obrębie cmentarzy chrześcijańskich w malarstwie katakumbowym, że Ferrua dopuszczał heretyków jako twórców pomników, pogan i chrześcijan jednocześnie grzebanych w tych samych grobowcach. „Każdy ozdabiał grób zgodnie ze swym własnym credo. Nie istniało żadne prawo kościelne, które zabraniało grzebać stosownie do własnych form, ponieważ część pogrzebanych stanowili poganie”³⁸.

Podobną tezę stawiał także Kirsch. Komentując obrazy woźnicy i żołnierzy w cmentarzu Trazona dowodził, że rodziny miały pełny wybór motywów ozdobniczych. Kirsch stawiał sobie pytanie, czy możliwe były motywy świeckie w końcu III w., kiedy od dwóch stuleci istniała już tradycja oparta na nauczaniu chrześcijańskim. Na to pytanie odpowiadał pozytywnie oraz wykluczał alegorię, ponieważ w grobowcu „Atletów” na cmentarzu Piotra i Marcelina nie istnieje wg niego żadna aluzja do chrześcijaństwa. Atleci nie wyrażają męczenników. Autor suponuje tylko, że właściciel grobowca interesował się igrzyskami, albo miał kontakty osobiste z tym środowiskiem, względnie należał do korporacji atletów³⁹.

NIEWIELKI ZASÓB ZACHOWANYCH MALOWIDEŁ

Wg Kirscha sceny z życia codziennego pojawiają się na cmentarzach chrześcijańskich w III w.⁴⁰. Scen z życia laickiego, a specjalnie dotyczących życia zawodowego, jest jednak bardzo mało, albowiem sceny takie nie wyrażały wiary Kościoła⁴¹. W komentarzu Wilperta sceny te pochodzą z okresu po r. 313, są rzadkie, każda z nich jest jedyną w swym rodzaju. Wilpert tłumaczy to zjawisko wpływem ewangelii, która usunęła różnicowanie klasowe u chrześcijan. Męczennicy pytani o nazwisko, rodziców, zawód i narodowość zwykli byli odpowiadać — „jestem chrześcijaninem”⁴². Wydaje się, że argument Wilperta nie jest słuszny. W III i IV w., w okresie ogólnego upadku, także malarstwo stało na niskim poziomie; brakowało malarzy. Wyśliki Konstantyna i Walentyniana, zmierzające do podniesienia sztuki malarstwa⁴³, nie przyniosły owocu. Tym bardziej, że zawód malarza początkowo u chrześcijan był zakazany. Kanon 40 *Tradycji Apostolskiej* mówi, „rzeźbiarz czy malarz nie może wykonywać swego zawodu, inaczej będzie odrzucony”⁴⁴.

³⁶ H. Zilliacus, jw. s. 82.

³⁷ O. Marucchi: *Le catacombe romane*. W: *Opera postuma*. Roma 1933 s. 601.

³⁸ A. Ferrua: *Le pitture della nuova catacomba di via Latina*. Roma 1960 s. 93—95.

³⁹ G. Kirsch: [Un cubicolo] con pitture profane inedite dei ss. Pietro e Marcellino. *Rivista di Archeologia Cristiana* 1933 s. 276—278.

⁴⁰ Chodzą o atletów na cmentarzu Piotra i Marcelina; pojawiają się oni w drugiej poł. III w. (G. Kirsch, jw. s. 279—285).— Wg P. Stygera (*Die Römischen Katakomben*. Berlin 1933 s. 201—202) powstały one w pierwszej poł. IV w.

⁴¹ G. B. Rossi: *La Roma sotterranea*. T. 2 s. 360.

⁴² *Le pitture delle catacombe romane*. Roma 1903 s. 491. W tym magistralnym dziele J. Wilpert zawodom poświęcił jedynie 2 krótkie rozdziały (24 i 25). Cytując powyższe zdanie Wilpert oparł się na liście kleru lionńskiego.

⁴³ H. Leclerc: *Manuel d'archéologie chrétienne depuis les origines jusqu'au VIII siècle*. T. 2. Paris 1907 s. 154.

⁴⁴ Por. B. Botte, jw. s. 16.— Podobnie kanon 36 synodu z Elwiry z r. 305 mówi: „W kościele nie może być malowideł, nie należy oddawać czci malowidłom na ścianach” (J. H. Hefele: *Histoire des conciles d'après les documents originaux*. T. 1. Paris 1907 s. 240).

Właściwy powód braku malowideł należy przypisać religijnemu charakterowi cmentarzy, w których nie było miejsca dla malowideł przedstawiających wyłącznie sceny z życia zawodowego. Cytowane prace Wilperta, Kirscha, Marucchiego i Ferruy w zasadzie obejmują większość wspomnianej dokumentacji. W sumie chodzi o 15 różnych scen z tym, że niektóre występują na rozmaitych cmentarzach.

Z zakresu handlu mamy obraz sklepu z cmentarza Poncjana, sprzedaż środków żywnościowych na cmentarzu Kaliksta i sprzedaż wina na cmentarzu Większym. Rolnictwo reprezentowane jest przez ogrodnika w grobowcu Trebusza Sprawiedliwego i zbiór oliwek w grobowcu na cmentarzu Pretekstata. Transport naczyń uwidoczniiony jest na cmentarzu Poncjana, a woźnica konnego zaprzęgu na cmentarzu Aleksandra i w grobowcu Trebusza. Ten sam grobowiec przechował także wyczerpujące sceny malarskie dotyczące murarzy. Z cmentarza Domitylii pochodzi scena z piekarzem. Bednarz występuje na cmentarzu Pryscylii. Zawody zakazane są prezentowane przez woźnicę cyrkowego w malowidłach na cmentarzu Trazona, Piotra i Marcelina oraz na cmentarzu Sebastiana. Na cmentarzu przy Drodze Łacińskiej jest obraz tancerki, a portrety atletów w katakumbach Piotra i Marcelina. Postać fossora występuje najczęściej na cmentarzu Domitylii, a lekarz-chirurg w odkrytej po drugiej wojnie światowej katakumbie przy Drodze Łacińskiej.

III

ŻYCIE ZAWODOWE W PŁASKORZEŻBIE SARKOFAGU

Z epoki cesarskiej zachowało się ponad 1500 sarkofagów, w tym nieliczne chrześcijańskie z okresu przed Konstantynem⁴⁵. Wg Wilperta na sarkofagach „sceny wzięte z życia ziemskiego zmarłych występują rzadko, sceny z życia zawodowego prawie nigdy, gdyż sarkofag należał do luksusu, a nadto wybierano raczej tematykę sakralną do zdobnictwa”⁴⁶. Bovini uzupełnia to zdanie w tym sensie, że kiedy w okresie późniejszym sceny takie zaczęły się pojawiać, z racji posiadanych proporcji nie można ustalić, czy przedstawiają portrety określonych osób⁴⁷.

Przy omówieniu inskrypcji zaznaczono, że 36 pochodzi z sarkofagów. Prawie wszystkie pochodzą z ocalałych fragmentów sarkofagów i stąd nie znamy zaginionych płaskorzeźb. W większości napisy te należały do wojskowych pochowanych na cmentarzu w Concordii⁴⁸. Inne sceny są unikalne: bankier obok swego kantoru, scena nauczania w domu bogatego, dwóch kopistów⁴⁹. Nadto płaskorzeźba z warsztatem szewca na sarkofagu z Tuluzy⁵⁰, postać

⁴⁵ A. Liedtke: *Historia sztuki kościelnej w zarysie*. Poznań 1961 s. 35—36.

⁴⁶ J. Wilpert: *Scene reali desunte dalla vita terrestre dei defunti*. T. 1: *Sarcofagi cristiani antichi*. Roma 1932; t. 2: *Testo* s. 338.

⁴⁷ G. Bovini: *I sarcofagi paleocristiani*. *Determinazioni della loro cronologia mediante l'analisi dei ritratti*. Città del Vaticano 1949 s. 75.

⁴⁸ Prawdopodobnie do wojskowych należały sarkofagi z Ankony i Arles. Por. J. Wilpert, *iw.* T. 1 s. 181, tabl. XIV, fig. 1—2; t. 2 s. 339.

⁴⁹ J. Wilpert, *iw.* T. 2 s. 338; nauczanie (tamże); kopiści (tamże s. 339).— Por. G. Bovini, *iw.* s. 75.

⁵⁰ P. Mesplé: *Recherches sur les origines des sarcophages paleochrétiens du Musée des Augustins de Toulouse*. Toulouse 1964 s. 11.

sprzedawcy⁵¹ i dwóch kowali kujących kawał żelaza⁵². Prawie wszystkie uwagi dotyczące malowideł należy odnieść także do sarkofagów.

OCENA DOKUMENTACJI POMNIKOWEJ

W powyższym opracowaniu pominięto kwestię czytelności oraz interpretacji omówionych zabytków. Stwierdzono jedynie, że inskrypcje, malowidła i płaskorzeźby stanowią dokumentację pomnikową do historii Kościoła starożytnego. Przedstawione zabytki są dokumentacją do życia zawodowego chrześcijan w starożytności. Poszczególne typy tej dokumentacji uzupełniają się wzajemnie, poszerzają naszą znajomość działalności laickiej pierwotnego Kościoła. Pamiętać jednak należy, iż dokumentacja ta jest fragmentaryczna i okazjonalna. Fragmentaryczna jest w sensie topograficznym. Większość zabytków pochodzi z Rzymu, głównie zresztą na skutek lepszego ich tam zachowania. Fragmentaryczna jest także dla szczupłości danych, jakie można z tych zabytków uzyskać dla życia zawodowego.

Chronologia jest tu przeszkodą nie do pokonania, choć wydaje się, że fragmentaryczność przekazu sprawia więcej jeszcze trudności. Jedynie znaczna liczba datowanych inskrypcji dotyczących grabarzy pozwala ze znaczną dozą prawdopodobieństwa ustalić ogólne ramy czasowe tych pomników, jako że grabarze byli w dużej mierze ich twórcami.

Niektóre kwestie zostały tylko zasygnalizowane, jak np. symbolika znaków obowiązująca niemal w każdej dziedzinie u dawnych chrześcijan, czy sprawa zawodów zakazanych. Tego typu zagadnienia będą jednak opracowywane oddzielnie.

Niezależnie przecież od tych wszystkich zastrzeżeń, zabytki powyżej przedstawione stanowią jedyną, tak szeroką, bazę dokumentarną dla życia zawodowego chrześcijan pierwszych wieków. Podane wykazy pewnych przejawów życia u poszczególnych grup są już usiłowaniem rekonstrukcji ich życia codziennego. Pełniejsze ich poznanie domaga się nowych badań.

*

MONUMENTA SEPULCRALIA PROUT DOCUMENTA VITAM PROFESSIONALEM CHRISTIANORUM IN ANTIQUITATE ILLUSTRANTIA

S u m m a r i u m

Hoc in opere comparatae inscriptiones, picturae atque sarcophagorum toreumata vitae professionalis christianorum praebent documenta. Ex coemeteriis christianis imperii romani terrarum haec monumenta sunt. Quarum ex inscriptionibus solummodo inscriptiones latinae considerantur. Exstantibus 878 inscriptionibus elenchus 94 professionum confectus est. Inscriptiones ex 29 Romae coemeteriis atque ex 114 coemeteriis extra imperii sedem sumptae sunt. Quot sunt sarcophagi etiam

⁵¹ G. Bovini, *iw.* s. 75—76.

⁵² Les origines de la civilisation technique. T. 1. Paris 1962 s. 245.

in variis imperii locis asservantur, picturae vero solum in catacumbis inveniuntur. Inter 878 tabulas cum inscriptis, 149 certum tempus indicant. Quibus ex tabulis 5 saeculo III, 34 saeculo IV, 57 saeculo V, 50 saeculo VI et 3 saeculo VII annumerantur. In ambitu 94 professionum in tabulis sepulcralibus signatarum 27 professiones symbolice notatae sunt. Quae res fontium fundamentum dilatat, etsi tamen difficultatem in interpretanda transmissione confert. Rei litterariae hoc in genere defectus probat novas de exhibitis documentis investigationes solidum sensum habere.
